

ԻԶԱԲԵԼԼԱ ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ
Հայ-ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի
իրավունքի տեսության և սահմանադրական
իրավունքի ամբիոնի հայրորդ

ISABELLA ISKANDARYAN
Armenian-Russian (Slavonic) University
Applicant at the Chair of the Theory of Law of
and Constitutional Law

ИЗАБЕЛЛА ИСКАНДАРЯН
Российско-Армянский (Славянский) университет
Соискатель кафедры теории права и конституционного права

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱԶԱՏ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՄԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

LEGAL ANALYSIS OF LIMITATIONS OF THE CONSTITUTIONAL
RIGHT TO FREE CHOICE OF EMPLOYMENT

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ОГРАНИЧЕНИЯ
ПРАВА НА СВОБОДНЫЙ ВЫБОР ТРУДА

Մարդու իրավունքների գաղափարախոսության մեջ կարելի է հանդիպել դրանց առաջացման և գոյության տարբեր տեսությունների, սակայն 1948 թ. ընդունված Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրով դրանց տարածական ճանաչումն այլևս անհերքելիորեն հաստատեց, որ ազատությունը, հավասարությունն ու արժանապատվությունը կազմում են մարդու իրավունքների հիմքը: Հռչակագրով ամրագրված իրավունքներն ու ազատությունները և հանդես գալով որպես բոլոր մարդկանց համար նվազագույն ստանդարտ՝ դրանք պետությունների համար հանդիսացան վերջնակետ «նպատակներ»՝ հաշվի առնելով, որ վերջիններս պետք է «ձգտեն» օժանդակելու այդ իրավունքների ու ազատությունների ճանաչմանը և հարգմանն ու միջոցներ ձեռնարկեն դրանց իրականացումն ապահովելու համար:

Գաղտնիք չէ, որ իրավունքների իրացման գործընթացում հարաբերականորեն շատ չեն բացարձակ իրավունքները (ազատություն ստրկությունից կամ խոշտանգումների արգելք) կամ ազատությունները, որոնք երբեք չեն կարող սահմանափակվել: Շատ իրավունքներ կարող են սահմանափակվել, եթե այդպիսի սահմանափակումն անհրաժեշտ և ողջամիտ է ժողովրդավար հասարակությունում, որպեսզի հաստատվի որոշակի սոցիալական արդարություն կամ պահպանվի

հասարակական կարգն ու պաշտպանվեն այլոց իրավունքները: Այս նպատակները կարող են թույլ տալ իշխանությանը միջամտել այլոց իրավունքների իրացմանը, սակայն դժվարությունը իրավունքներին միջամտելու ողջամիտ եզրը գտնելն է:

Սահմանադրական իրավունքում հայտնի են իրավունքների սահմանափակման/միջամտման տարբեր եղանակներ ու լուծումներ և յուրաքանչյուր պետություն ընդունում է իր պատմությանը և իրավական համակարգին բնորոշ մոտեցում: Իրավագետ Ա. Բարակն իր «Համաչափություն» գրքում ներկայացնում և տարանջատում է սահմանադրական իրավունքների սահմանափակման տարբեր եղանակներ: Այսպես, իրավունքները կարող են սահմանադրությունում թվարկվել առանց դրանց սահմանափակման մասին դրույթներ նշելու (ԱՄՆ), կամ կարող են թվարկվել որպես «բացարձակ» իրավունքներ և ուղեկցվեն այդ իրավունքների նկատմամբ կիրառելի սահմանափակման մասին ընդհանուր դրույթով (Կանադա, Իսրայել): Որոշ սահմանադրություններ պարունակում են միայն որոշակի իրավունքներ սահմանափակելու համար դրույթներ (Գերմանիա, Իսպանիա, Իտալիա և այլն), իսկ որոշ սահմանադրություններ ունեն սահմանափակման և որոշակի, և ընդհանուր հիմքեր (Հարավային Աֆրիկական Հանրապետություն): Իր հերթին, սահմանադրություններ կան, որ չունեն սահմանափակման ընդհանուր դրույթ, սակայն որոշ իրավունքներ ուղեկցվում են սահմանափակող դրույթներով, իսկ որոշները՝ ոչ: Այսպիսով, յուրաքանչյուր պետություն ունի սահմանադրական իրավունքների հարաբերականությունն ընդունելու իր որդեգրած տարբերակը¹:

«Հ նոր սահմանադրությամբ ընտրվել է իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման որոշակի ձևը: Որպես այդպիսին հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման հիմքերը նշվել են տվյալ իրավունքը կամ ազատությունն ամրագրող հոդվածում: Այսպես, օրինակ, ՀՀ Սահմանադրության 40-րդ հոդվածով ամրագրված ազատ տեղաշարժվելու իրավունքը սահմանափակելու համար նշվել է պետական անվտանգության, հանցագործությունների կանխման կամ բացահայտման, հասարակական կարգի, առողջության և բարոյականության կամ այլոց հիմնական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակը: Միևնույն ժամանակ ՀՀ Սահմանադրության 76-րդ հոդվածով թվարկվել են այն իրավունքներն ու ազատությունները, որոնք կարող են կասեցվել կամ սահմանափակվել արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ և այնքանով, որքանով դա պահանջում է իրավիճակը: Աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքը կարգավորող 57-րդ հոդվածում նշված չէ իրավունքը սահմանափակելու սահմանադրական հատուկ նպատակ, սակայն այն դասվել է արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ սահմանափակելի իրավունքների շարքին և նշվել, որ դրա ժամանակավորապես կասեցումը կամ լրացուցիչ սահմանափակումը կարող է տեղի ունենալ միաժամանակյա հետևյալ պայմաններում՝ 1. օրենքով սահմանված կարգով, 2. միայն այնքանով, որքանով դա

¹ Aharon B., Proportionality: Constitutional Rights and Their limitations, Cambridge University Press, 2012, p. 134.

պահանջում է իրավիճակը, 3. արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ, 4. պարտավորություններից շեղվելու վերաբերյալ ստանձնված միջազգային պարտավորությունների շրջանակում:

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքի բացահայտ սահմանափակումն առկա է միայն ՀՀ Սահմանադրության 76-րդ հոդվածում, սակայն արդյո՞ք այն կարող է սահմանափակվել այլ հանգամանքներում, նույնիսկ եթե սահմանադրությամբ այդ մասին չկա հատուկ նշում: Այս կապակցությամբ դիտարժան է ՀՀ քրեական օրենսգրքի 52-րդ հոդվածով սահմանված՝ որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու կամ որոշակի գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքից զրկելը պատժի տեսակը, որն իրենից ներկայացնում է պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններում, կազմակերպություններում որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու կամ որոշակի գործունեությամբ զբաղվելու արգելք: Պատժի այս տեսակը սահմանափակում է անձի աշխատանք ընտրելու ազատությունը²: Պատիժը կարող է նշանակվել, երբ դատարանը, ելնելով հանցավորի պաշտոնավարության կամ որոշակի գործունեությամբ զբաղվելու ժամանակ նրա կատարած հանցագործության բնույթից, հնարավոր չի գտնում պահպանել որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու կամ որոշակի գործունեությամբ զբաղվելու նրա իրավունքը: Աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքի վերը նշված սահմանափակման համար ՀՀ Սահմանադրության 57-րդ հոդվածով բացահայտ հիմք չի սահմանվել:

Նշված օրինակը³ հուշում է, որ աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքը կարող է սահմանափակվել նաև «ոչ բացահայտ»,⁴ «անուղղակի»⁵ կամ «քրոնարկված»⁶ եղանակով: Սա կարող է տեղի ունենալ նշված իրավունքն այլ իրա-

² Պատիժը չի զրկում անձին ունենալ այլ աշխատանք կամ զբաղմունք:

³ Նման օրինակները բազմաթիվ են: Այսպես՝ «Փաստաբանության մասին» ՀՀ օրենքի 33-րդ հոդվածը, որի համաձայն՝ անձը չի կարող լինել փաստաբան, եթե դատապարտվել է դիտավորությամբ կատարված հանցագործության համար, և նրա դատավճիռը մարված կամ հանված չէ, կամ «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենքի 18-րդ հոդվածը, համաձայն որի՝ ասպիրանտուրայում պետական պատվերի շրջանակում ուսումնառած և ավարտած մասնագետները պարտավոր են առնվազն երեք տարի աշխատել բարձրագույն և հետբուհական կրթություն իրականացնող ուսումնական կամ գիտական կազմակերպություններում՝ ելնելով «Զինապարտության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի պահանջներից և այլն:

⁴ Alexy R., A Theory of Constitutional Rights, Oxford University Press, 2002, էջեր 185-192:

⁵ Իրավունքների անուղղակի սահմանափակումների գաղափարն առաջադրվել է գերմանացի իրավաբան-փիլիսոփա Ռոբերտ Ալեքսիի կողմից: Այդ կապակցությամբ վերջինս տարբերակում է իրավունքի սահմանների և իրավունքների սահմանափակումների միջև, առաջադրում իրավունքի անմիջական (ուղղակի) և միջնորդավորված (անուղղակի) սահմանների գաղափարը: Ըստ նրա՝ անմիջական սահմանադրական կարգավիճակով սահմաններն են, այսինքն՝ երբ հենց Սահմանադրության մեջ են նշված իրավունքի սահմանները: Օրինակ՝ յուրաքանչյուր ոք ունի խաղաղ, առանց զենքի հավաքներին ազատորեն մասնակցելու և դրանք կազմակերպելու իրավունքը: Անուղղակի, միջնորդավորված սահմանները Ռոբերտ Ալեքսիին անվանում է ենթասահմանադրական կարգավիճակ ունեցող, երբ սահմանադրությունն այլոց բացահայտ կերպով օժտում է սահմանափակել իրավունքները (կամ սահմանել իրավունքի սահմանները) կամ դրանք իրականացնել որոշակի շրջանակում: Օրինակ՝ կարող է ծառայել ՀՀ Սահմանադրության 33-րդ հոդվածով սահմանված հաղորդակցության ազատության և գաղտնիության իրավունքը, որը կարող է սահմանափակվել միայն դատարանի որոշմամբ, բացառությամբ, երբ այն անհրաժեշտ է պետական անվտանգության պաշտպանության համար և այլանաձևավորված է հաղորդակցվողների՝ օրենքով սահմանված առանձնահատուկ կարգավիճակով:

⁶ Aharon B., Proportionality: Constitutional Rights and Their limitations, Cambridge University Press, 2012,

վունքների ու օրինական շահերի հետ համադրելիս ու հավասարակշռելիս և/կամ իրավունքն իրականացնելու համար կառուցակարգեր կամ ընթացակարգեր ստեղծելիս⁷: Դասական իմաստով վիճելի է՝ արդյոք իրավունքի իրականացման համար կառուցակարգեր ստեղծելիս իրավունքը սահմանափակվում է, թե՛ ոչ, քանի որ այդ նույն կառուցակարգերն ու ընթացակարգերն անհրաժեշտ են սահմանադրական իրավունքն իրականացնելու համար: Ոմանց համար նույն կառուցակարգերն ու ընթացակարգերը, ոչ թե իրավունքի սահմանափակումներ են, այլ իրավունքի պաշտպանության/իրականացման սահմաններ⁸: Սակայն եթե սահմանադրական իրավունքը սահմանափակվում է, ապա այն միևնույն է հանդիսանում է սահմանափակում, նույնիսկ եթե ինչ-որ այլ տեսանկյունից դա շտկում կամ կառուցակարգ է դառնում այդ իրավունքի համար⁹:

Շեռնապես հարց է առաջանում ինչ է առհասարակ իրավունքի սահմանափակումը: Այս հարցն իր հերթին ունի ենթահարց՝ ինչ բովանդակություն/ծավալ ունի տվյալ իրավունքը: Հավասարակշռման կողմնակիցները (Ա. Բարակ, Ռ. Ալեքսի), ըստ էության, իրավունքը դիտարկում են լայն սահմաններով և դրանց սահմանափակման համար հիմք ընդունում տվյալ իրավունքի հավասարակշռման այլ իրավունքի հետ: Նրանք, ովքեր համարում են, որ իրավունքներն ի սկզբանե ունեն որոշակի սահմաններ կամ իրենց ներհատուկ իմաստ, առհասարակ չեն ընդունում, որ դրանք սահմանափակվում են, և «սահմանափակումները» դիտարկում են տվյալ իրավունքի որոշակիացում¹⁰, իսկ իրավունքի սահմաններից անցումը՝ խախտում¹¹: Ըստ էության, հենց իրավունքի սահմանների և բովանդակության մասին բանավեճից էլ սկիզբ են առնում իրավունքների հավասարակշռման ուսմունքի կողմնակիցների և հակառակորդների կարծիքները:

Հավասարակշռման կողմնակիցները համարում են, որ իրավունքները ոչ թե «վերջնական» այլ «օպտիմիզացման» (այսինքն՝ առավելագույն հնարավորինին հասնելու պահանջներ) ենթակա պահանջներ են և հավասարակշռումն անխուսափելի է, քանի որ չկա այլ ռացիոնալ պահանջ, թե ինչու պետք է սահմանադրական իրավունքը սահմանափակվի¹²: Հավասարակշռումն արդարացվում է նրանով, որ իրավունքները հնարավոր չէ իրականացնել իրենց ողջ ծավալով, իսկ սահմանադրական իրավունքի սահմանափակումը կարող է սահմանադրորեն թույլատրելի լինել միայն դրա համաչափ լինելու դեպքում¹³: Հավասարակշռման ուսմունքի քննադատները համարում են, որ հավասարակշռման ներքո իրավունքները հավասարեցվում են շահերի (կամ արժեքների կամ սկզբունքների) հետ՝

pp. 135-148.

⁷ Իրավական գրականության մեջ հայտնի է «outworking» տերմինով, ինչը բառացիորեն թարգմանելիս կստացվի «իրավունքն աշխատացնել», մանրամասն տես՝ Alexy R. A Theory of Constitutional rights, Oxford University Press, 2010:

⁸ Aharon B., Proportionality: Constitutional Rights and Their limitations, Cambridge University Press, 2012, p. 22.

⁹ Alexy R., A Theory of Constitutional Rights, Oxford University Press, 2002, pp. 218-219.

¹⁰ Francisco J. U., A Critique of Proportionality and Balancing, Cambridge University Press, 2017, p. 247.

¹¹ Webber G., The Negotiable Constitution, On the limitation of Rights, Cambridge University Press 2009, pp. 123-135.

¹² Alexy R., A Theory of Constitutional Rights, Oxford University Press, 2002, pp. 48-49, 57, 74.

¹³ Aharon B., Proportionality: Constitutional Rights and Their limitations, Cambridge University Press, 2012, p. 3.

կտրված են բարոյաքաղաքական միջավայրից, և հայտնվելով այդ միջավայրում հաճախ խախտվում են, հավասարեցվում «վերանայման ենթակա նախադրյալների»¹⁴, իսկ հավասարակշռումը չի կարող իրավունքների միջամտություններն արդարացնելու համար միակ միջոցը հանդիսանալ, քանի որ համաչափության թեստը չի կարող ընդգրկել քննարկվող հարցերի բոլոր բարոյական կողմերը և առանց իրավական կատեգորիաների հավասարակշռումն ընդամենը բարոյականության մասին սահմաններ չունեցող պատճառաբանություն է¹⁵:

Իրավունքների սահմանափակման երևույթը չունի միանշանակ պատասխան այն հարցերին, թե ինչն է հանդիսանում իրավունքի սահմանափակում և թե որ կետում է դա տեղի ունենում: Թերևս պետք է համաձայնել Ռ. Ալեքսիի հետ, որ խնդրահարույցը ոչ թե սահմանադրական իրավունքների սահմանափակումներն են, այլ հենց այդ իրավունքների թույլատրելի պարունակությունն ու տարածական աստիճանը որոշելն է ու սահմանափակումն իրավունքների որոշակիացումից, իրականացումից, կարգավորումից տարբերելն է¹⁶: Ըստ նրա սահմանադրական իրավունքների սահմանափակում բուն իմաստով տեղի է ունենում, երբ անհրաժեշտ է լինում հավասարակշռել սահմանադրական իրավունքների հիմքում ընկած շահերը՝ կիրառելով համաչափության սկզբունքը¹⁷: Գործնական առումով այս չափորոշիչը կամ այս չափորոշիչը կիրառելու անհրաժեշտությունն է, որ ակնհայտ է դարձնում և՛ իրավունքի բովանդակության, և՛ իրավունքի սահմանների, և՛ իրավունքի սահմանափակումների հարցերը:

Հետևապես պատահական չէ, որ հավասարակշռումը դիտարկվում է որպես իրավունքների սահմանափակման ընդունված մոտեցում¹⁸, իսկ հավասարակշռման թեստը դարձել է մարդու իրավունքների վերաբերյալ վեճերի լուծման գերակշռող իրավական գործիքը բոլոր հինգ մայրցամաքներում, ազգային և միջազգային, մայրցամաքային և ընդհանուր իրավունքի մշակույթներում¹⁹: Համաչափության թեստն ունի որոշակի փուլային տիպաբանություն՝ օրինաչափ նպատակ, պիտանի, անհրաժեշտ, համաչափ, որոնք, սակայն, երբեմն հստակ տարանջատված չեն և իրավունքներ հավասարակշռելիս հաշվի են առնվում որպես գործոններ²⁰ Նմանօրինակ գործելաոճ ունի նաև ՀՀ Սահմանադրական դատարանը²¹:

Գերմանական իրավունքում հավասարակշռման ուսմունքը ներառում է «պիտանի, անհրաժեշտ, համաչափ» չափանիշներն ի սկզբանե ենթադրելով, որ հավասարակշռում կարող է տեղի ունենալ միայն օրինաչափ նպատակի հա-

¹⁴ *Gregoir W.*, On the Loss of Rights in Proportionality and the Rule of Law/ Edited by Grant Huscroft et al., Cambridge University Press, 2014, pp. 123-154.

¹⁵ *Francisco J. U.*, A Critique of Proportionality and Balancing, Cambridge University Press, 2017, p. 12.

¹⁶ *Alexy R.*, A Theory of Constitutional Rights, Oxford University Press, 2002, p. 178.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 222:

¹⁸ *Webber G.*, The Negotiable Constitution, On the limitation of Rights, Cambridge University Press, 2009, p. 2.

¹⁹ *Francisco J. U.*, A Critique of Proportionality and Balancing, Cambridge University Press, 2017, p. 1.

²⁰ *Steu Christoffersen J.*, *Balance F.*, A Study of Proportionality, Subsidiarity and Primarity in the European Convention of Human Rights. Martinus Nijhof, 2009; *Urbina F. J.*, A Critique of Proportionality and Balancing, Cambridge University Press, 2017, p. 7:

²¹ ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 30.04.2019թ. թիվ ՍԴՈ-1458 որոշում (պարագրաֆ 4.1):

մար²²: Ինչ վերաբերում է համաչափության չափանիշին, ապա այն կիրառվում է նեղ իմաստով (proportionality stricto sensu), երբ կոնկրետ գործով գնահատվում է իրավունքի միջամտության ինտենսիվության աստիճանի և միջամտության պատճառների կարևորության ողջամտությունը: Համաչափությունը կամ ողջամտությունը գնահատելու համար որոշվում է վսասի և ձեռք բերվող օգուտի համարժեքությունը²³:

«Հ քրեական օրենսգրքի 52-րդ հոդվածի համաձայն՝ պատժի նշանակումն աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքի սահմանափակման ցայտուն օրինակ է, երբ ողջամտությունն ու համաչափությունը պետք է գնահատվի հիմք ընդունելով այն արժեքները, որոնց համար այդ պատիժը կարող է նշանակվել: Բարոյական տեսանկյունից պատժի նշանակումն ընդունելի և ողջամիտ է, քանի որ դրա նպատակը սոցիալական արդարության վերականգնումն է, պատժի ենթարկված անձին ուղղելը, ինչպես նաև հանցագործությունները կանխելը, սակայն իրավական տեսանկյունից դրա ընդունելիության չափանիշները կրում են ոչ միայն բարոյաբովանդակային, այլ նաև ձևական բնույթ: Այսինքն՝ յուրաքանչյուր դեպքում, երբ սահմանադրական իրավունքը սահմանափակվում կամ միջամտվում է, անհրաժեշտ է քննարկել նաև նման սահմանափակման իրավաչափությունը և պարզել՝ արդյոք չեն գերազանցվել սահմանափակումների սահմանները:

Բացի դրանից՝ ՀՀ Սահմանադրության 57-րդ հոդվածի 5-րդ մասը սահմանում է, որ պարտադիր կամ հարկադիր աշխատանքն արգելվում է: Պարտադիր կամ հարկադիր աշխատանք չի համարվում՝

1) այն աշխատանքը, որը, օրենքին համապատասխան, կատարում է դատապարտված անձը,

2) զինվորական կամ այլընտրանքային ծառայությունը,

3) յուրաքանչյուր աշխատանք, որը պահանջվում է բնակչության կյանքին կամ բարօրությանն սպառնացող արտակարգ իրավիճակների ժամանակ:

Այս ձևակերպումն անուղղակի սահմանափակումներ²⁴ է նախատեսում և սահմանում է, որ դատապարտված, զինվորական կամ այլընտրանքային ծառայություն անցնող անձինք կարող են ներգրավվել տարբեր աշխատանքների և դա չի համարվում հարկադիր աշխատանք: Համանման իրավիճակն առկա է, երբ այդ աշխատանքն իրականացվում է բնակչության կյանքին կամ բարօրությանն սպառնացող արտակարգ իրավիճակների ժամանակ: Վերը նշված իրավիճակներում անձը փաստացի զրկվում է աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքից և դա բխում է ոչ միայն ՀՀ Սահմանադրությամբ նախատեսվող ելակետային տվյալներից, այլ նաև իր հետագա զարգացումն է ստացել ՀՀ օրենսդրությամբ:

²² Jan Sieckmann's Report "The Principle of Proportionality: a German Perspective" on the International Conference "Constitutional Justice and the Principle of Proportionality" Sucre, Bolivia 7, December, 2018, p. 5 [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-JU\(2019\)002-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-JU(2019)002-e).

²³ Aharon B., Proportionality: Constitutional Rights and Their Limitations, Cambridge University Press, 2012, p. 340.

²⁴ Հարկ է նկատել, որ իրավունքի սահմանների վերաբերյալ ունեցած պատկերացումներից կախված որոշ տեսաբաններ պարտադիր կամ հարկադիր աշխատանքի վերաբերյալ բացառությունները կարող են մեկնաբանել ոչ թե աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքի սահմանափակում, այլ այդ իրավունքի որոշակի բովանդակություն:

Այս նորմի մեկնաբանությունը տարաբնույթ քննարկումների տեղիք է տալիս ոչ միայն սահմանափակման բնույթից ելնելով, այլ նաև պայմանավորված նրանով, որ ՀՀ Սահմանադրության 57-րդ հոդվածի 5-րդ մասով նախատեսված նորմը հանդիսանում է Հարկադիր կամ պարտադիր աշխատանքի մասին ԱՄԿ-ի 1930 թ. թիվ 29 կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի արտացոլանքը, որի համաձայն հարկադիր կամ պարտադիր աշխատանքը չի ներառում՝

ա) պարտադիր զինվորական ծառայության մասին օրենքով պահանջվող և զուտ զինվորական բնույթի ցանկացած աշխատանք կամ ծառայություն,

բ) ինքնակառավարվող երկրի քաղաքացիների սովորական քաղաքացիական պարտականությունների մաս կազմող ցանկացած աշխատանք կամ ծառայություն,

գ) դատարանի կայացրած դատավճռով անձից պահանջվող ցանկացած աշխատանք կամ ծառայություն՝ այն պայմանով, որ այդ աշխատանքը կամ ծառայությունը կատարվի պետական մարմնի վերահսկողության կամ հսկողության ներքո, և որ նշված անձը չփոխանցվի կամ չհանձնվի մասնավոր անձանց, ընկերությունների կամ ընկերակցությունների տնօրինմանը,

դ) արտակարգ իրավիճակների պայմաններում պահանջվող ցանկացած աշխատանք կամ ծառայություն, այսինքն՝ պատերազմի, տարերային աղետի կամ դրա սպառնալիքի դեպքում, ինչպիսիք են հրդեհները, ջրհեղեղները, սովը, երկրաշարժը, սուր համաճարակները կամ տնային կենդանիների համաճարակները, կենդանիների, միջատների կամ մակաբույծների հարձակումները և ընդհանրապես այն իրավիճակները, որոնց դեպքում վտանգի են ենթարկվում կամ կարող են ենթարկվել ամբողջ բնակչության կամ նրա մի մասի կյանքը կամ նորմալ կենսապայմանները,

ե) համայնքային բնույթի փոքր ծավալի աշխատանքները, որոնք կատարվում են տվյալ համայնքի անդամների անմիջական օգուտի համար, և որոնք, հետևաբար, կարող են համարվել համայնքի անդամների սովորական քաղաքացիական պարտականություններ՝ պայմանով, որ համայնքի անդամները կամ նրանց անմիջական ներկայացուցիչներն իրավունք ունենան այդ աշխատանքների նպատակահարմարության վերաբերյալ արտահայտել իրենց կարծիքը:

Համադրելով միջազգային նորմի և ՀՀ Սահմանադրությամբ նախատեսված ձևակերպումը՝ ակնհայտ է, որ աշխատանքի ազատ ընտրության սահմանափակումն ինքնըստինքյան ենթադրվող է և չի կարող բացառվել: ՀՀ Սահմանադրությունն իրավունքների սահմանափակումների համար նախատեսել է որոշակի սահմաններ՝ նախևառաջ համաչափության և որոշակիության սկզբունքների տեսքով: Համաչափության սկզբունքի համաձայն՝ հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման համար ընտրված միջոցները պետք է լինեն պիտանի և անհրաժեշտ Սահմանադրությամբ սահմանված նպատակին հասնելու համար: Միևնույն ժամանակ սահմանափակման համար ընտրված միջոցները պետք է համարժեք լինեն սահմանափակվող հիմնական իրավունքի և ազատության նշանակությանը: Օրինակ՝ Մարդու իրավունքների Եվրոպական դատարանը յուրաքանչյուր դեպքում սահմանափակման համաչափությունը որո-

շելու համար քննարկում է համապատասխան հանրային շահը պաշտպանելու համար այլընտրանքային միջոցի առկայությունը, որը չէր պահանջի իրավունքի կամ ազատության սահմանափակում կամ ավելի նվազ չափով կմիջամտեր իրավունքների և ազատությունների իրականացմանը: Քննարկում է նաև սահմանափակման պատճառների «վերաբերելի» և «բավարար» լինելը սահմանափակումն արդարացնելու համար: Լրացուցիչ պահանջ է՝ սահմանափակման միջոցը սահմանելու մասին որոշում կայացնելու ընթացքի արդար կինելը²⁵:

Համաչափության սկզբունքը (<< Սահմանադրության 78-րդ հոդված) ենթադրում է, որ օրենքն ընդունելիս օրենսդիրը կարող է հետապնդել միայն Սահմանադրությամբ սահմանված նպատակ: Սկզբունքը ճիշտ կիրառելու տեսանկյունից կարևոր է նաև բացահայտել << Սահմանադրությամբ սահմանված նպատակի բովանդակությունը: Ըստ Հ. Թովմայանի՝ սահմանադրությամբ սահմանված նպատակի համար սահմանափակման հիմքերը բացառապես հիմնական իրավունքներում սահմանված հիմքերն են²⁶: Այս պնդումը, կարծում ենք, ճիշտ է, սակայն՝ ոչ ամբողջական: Ինչպես վերը նշվեց, որոշ հոդվածներում իրավունքի սահմանափակման հիմքերը նշվում են, իսկ որոշ հոդվածներում՝ ոչ, և առաջին հայացքից պարզ չէ, թե ինչ սահմանադրական նպատակ կարող է հետապնդել իրավունքի չգրված սահմանափակումը: Այս հարցի պատասխանը ստանալու համար պետք է կատարել համակարգային վերլուծություն, դրա հիմքում դնելով << Սահմանադրության առաջին հոդվածը, որով Հայաստանի Հանրապետությունը հռչակվել է ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական, իրավական պետություն:

Ըստ որոշակիության սկզբունքի (<< սահմանադրության 79-րդ հոդված) հիմնական իրավունքները և ազատությունները սահմանափակելիս օրենքները պետք է սահմանեն այդ սահմանափակումների հիմքերը և ծավալը, լինեն բավարար չափով որոշակի, որպեսզի այդ իրավունքների և ազատությունների կրողները և հասցեատերերն ի վիճակի լինեն դրսևորելու համապատասխան վարքագիծ: Օրենքի որոշակի լինելն, ըստ էության, օրենքի նկատմամբ որակական պահանջ է ներկայացնում: Եթե օրենքը սահմանում է հայեցողություն, ապա պետք է սահմանի նաև դրա շրջանակը²⁷: Որոշակիության սկզբունքի ներքո իրավունքների սահմանափակումները կարող են տեղի ունենալ օրենքով սահմանված կարգով կամ օրենքով, ինչը համահունչ է իրավական և ժողովրդավար պետությանը: Կարևոր է նաև հստակեցնել, որ << Սահմանադրությամբ իրավունքների սահմանափակման համար, բացառությամբ << Սահմանադրության 76-րդ հոդվածով նախատեսված դեպքերի, խոսքը գնում է ոչ թե օրենքով սահմանված կարգով սահմանափակելու, այլ՝ օրենքով սահմանափակելու մասին, ինչը նշանակում է, որ սահմանադրական իրավունքների սահմանափակման համար օրենքով չի կարող սահմանվել ենթաօրենսդրական ակտերով իրավունքը սահմանափակելու հնա-

²⁵ Philip L., Taking the Case to the European Court of Human Rights, Oxford University press, 4th edition, 2017, p. 188.

²⁶ Պողոսյան Վ., Սարգսյան Ն., Հայաստանի Հանրապետության 2015 թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը, Համառոտ պարզաբանումներ, Երևան, 2016, էջ 82:

²⁷ Philip L., Taking the Case to the European Court of Human Rights, Oxford University press, 4th edition, 2017, p. 188.

րավորություն, թեև ՀՀ Սահմանադրության 6-րդ հոդվածով նախատեսված օրինականության սկզբունքի հիմքով Սահմանադրության և օրենքների հիման վրա և դրանց իրականացումն ապահովելու նպատակով Սահմանադրությամբ նախատեսված մարմինները կարող են օրենքով լիազորվել ընդունելու ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտեր:

ՀՀ Սահմանադրության 80-րդ հոդվածի համաձայն՝ ՀՀ Սահմանադրության «Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները» վերտառությամբ գլխում ամրագրված հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ ամրագրված դրույթների էությունն անխախտելի է: Նման իրավակարգավորումը հուշում է, որ որքան էլ որ սահմանափակվեն իրավունքները, դրանց էությունը չպետք է աղավաղվի, իսկ սահմանափակման հետևանքով իրավունքը չզրկվի իր բովանդակությունից, չվտանգվի դրա գոյությունը (իհարկե, կարևորագույն աշխատանք է պարզել տվյալ իրավունքի կորիզ հանդիսացող էությունը):

Ցանկացած իրավունքի, այդ թվում՝ աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքի, սահմանափակում չի կարող տարածվել այն աստիճան, որ վտանգվի մարդու արժանապատվությունը: Վավերացնելով Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին 16.12.1966թ. միջազգային դաշնագիրը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչել է դրա Նախաբանի այն հիմնարար դրույթը, ըստ որի՝ «մարդու իրավունքները բխում են մարդկային անհատին ներհատուկ արժանապատվությունից»: ՀՀ Սահմանադրության 3 հոդվածի 1-ին մասում նշված է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում մարդը բարձրագույն արժեք է, որ մարդու անօտարելի արժանապատվությունն իր իրավունքների և ազատությունների անքակտելի հիմքն է: «Բարձրագույն արժեք» հասկացությունն այստեղ վերացական չէ և ունի որոշակի իրավական բովանդակություն: «Բարձրագույն արժեք» նշանակում է, որ որևէ այլ արժեք, այդ թվում և պետական, և հանրային խնդիրների լուծմանը կոչված որևէ համակարգ, չի կարող ավելի բարձր դասվել²⁸:

Համակարգային վերլուծության տեսանկյունից անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև ՀՀ Սահմանադրության 39-րդ հոդվածը, որի համաձայն՝ մարդն ազատ է անելու այն ամենը, ինչը չի խախտում այլոց իրավունքները և չի հակասում սահմանադրությանը և օրենքներին: Թեև նշված կարգավորումը մարդու ընդհանուր ազատության մասին է, և որպես այդպիսին չի երաշխավորում որոշակի գործողություն կատարելու թույլտվություն կամ արգելք, ամեն դեպքում սահմանագիծ է հանդիսանում ցանկացած իրավունքի իրականացման գործընթացում և իրավունքների սահմանները գծելու համար:

Վերը նշված վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրահանգելու, որ թեև աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքի սահմանափակման հատուկ հիմքեր, բացի ՀՀ Սահմանադրության 76-րդ հոդվածում նշվածներից (արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ), ՀՀ սահմանադրությունում նշված չեն, սակայն նշված իրավունքն ունի այլ սահմանափակումներից: Թերևս անհնար է չհամաձայնել գերմանացի իրավագետ Է. Վոն Հիփփելի հետ, ում կարծիքով սահմանադրա-

²⁸ ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 04.10.2006 թ. թիվ ՍԴՈ-649 որոշում, պարագրաֆ VII-1:

կան իրավունքների սահմանափակման խնդիրները սահմանադրությունում ամրագրված սահմանափակումներով կամ վերապահումներով լուծելու հնարավորությունը «պատրանք» է²⁹: Միևնույն է ցանկացած իրավունք ինչ-որ հարթությունում խաչվում է այլոց իրավունքների հետ, և անհրաժեշտ է լինում տվյալ հարթության մեջ որոշելու դրա տարածական չափերը, որպեսզի պաշտպանվեն այլոց իրավունքները, չանտեսվեն հանրային կարիքները և գործարկվեն չգրված արժեքներ, հետևապես առնվազն մրցակցող իրավունքների հավասարակշռմամբ պայմանավորված, կարող է տեղի ունենալ իրավունքի սահմանափակում:

Հետևապես աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքի նման անուղղակի կամ չգրված «սահմանափակումներին» սահմանադրաիրավական գնահատական տալու համար անհրաժեշտ է պարզել՝

- թե՞ ինչ բովանդակություն ունի աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքը, այսինքն՝ որն է դրա անխախտելի էությունը,
- արդյո՞ք միջամտությունը կամ սահմանափակումը հետապնդում է օրինաչափ՝ սահմանադրությամբ պահպանվող նպատակ, թե՞ ոչ,
- միջամտության կամ սահմանափակման միջոցներն արդյո՞ք համապատասխանում են համաչափության և որոշակիության սկզբունքների պահանջներին:

Annotation. This article explores the legal regulation of constitutional limitations of the right to free choice of employment, discusses direct and indirect limitations and answers to the question whether this right may be limited if no special basis for limitation is enshrined in the constitutional norm for the free choice of employment. The analysis brought in the article may be useful for legal practitioners while defining the borders of the right to free choice of employment.

Аннотация. В статье рассматривается конституционно-правовое регулирование ограничения права на свободный выбор труда, обсуждаются конституционные прямые и косвенные основания для ограничения права, выявляется, может ли оно быть ограничено, если закрепляющей конституционной нормой не предусмотрены специальные основания для его ограничения, а также анализируются пределы ограничений. Проведенный в статье анализ может быть использован для обозначения границ права на свободный выбор труда.

Բանալի բառեր - աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունք, ուղղակի սահմանափակում, անուղղակի սահմանափակում, իրավունքների հավասարակշռում, համաչափության սկզբունք, սահմանափակումների սահմաններ:

Keywords: right to free choice of employment, direct limitation, indirect limitation, balancing of rights, principle of proportionality, limits of limitations.

Ключевые слова: право на свободный выбор труда, прямое ограничение, косвенное ограничение, балансирование прав, принцип соразмерности, пределы ограничений.

Ի. Իսկանդարյան - Հայ-ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի իրավունքի տեսության և սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի հայցորդ, էլ. փոստ՝ izabella.academics@gmail.com:

Ներկայացվել է խմբագրություն՝ 13.12.2019, տրվել է գրախոսության՝ 13.12.2019, երաշխավորվել է իրավ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ, փաստաբան, ՀՀ ռստիկանության կրթահամարիլի քրեական իրավունքի և քրեաբանության ամբիոնի դասախոս Դ. Թումասյանի կողմից, ընդունվել է տպագրության՝ 16.03.2020:

²⁹ Alexy R., A Theory of Constitutional Rights, Oxford University Press, 2002, p. 70.